

Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır

Prof. Dr. Ahmet Yücel, İFAV Yay., II. Baskı, İstanbul 2014, 216 s.

MUAMMER BAYRAKTUTAR

YRD. DOÇ. DR. KİLİS 7 ARALIK Ü. İLAHİYAT F.

Ahmet Yücel tarafından kaleme alınan eser, Hadis usulü ilminin temel kavramlarını ifade eden hadis istilahlarının hicrî ilk üç asır bağlamında doğuşunu ve gelişimini ele almaktadır. Bununla beraber eser, söz konusu istilahların nasıl teşekkül ettiğini ve kullanıldığı manaları bilmenin önemini ortaya koyarak, meselenin bilinmeyen yönlerine ışık tutmaktadır.

Yazar eserinde konuyu başta giriş bölümü olmak üzere üç bölümde incelemektedir. Giriş bölümünde terim ihtiyacı, kaynaklar ve terimlerin ve içeriklerinin tespitinde izlenen yöntemden bahsetmektedir. Giriş bölümünün ardından, birinci bölümde Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimini Etkileyen Âmiller, ikinci bölümde Hadis Öğrenim ve Öğretim Metodları İle İlgili İstilahları ve üçüncü bölümde Râvî ve Mervî İle İlgili İstilahları ilk üç asır bağlamında incelenmekte, tespit ve değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Eserin hadis usulüne özgü istilahların doğuş ve gelişimini konu edinmesinden hareketle yazar öncelikle istilah/terim kavramı üzerinde dur-

maktadır. Bu sebeple bir kelimenin sözlük anlamından farklı şekilde kullanılması ifade eden ıstılah kavramının, ilimlerin anlaşılmasında gerekli olan, bilinmedikleri takdirde söz konusu edilen ilme gereğince vakıf olmanın mümkün olmadığını belirterek, ıstılahların birer anahtar kelimelerden ibaret ve o ilmin kendine has dili olduğunun altını çizmektedir. Yazar, hadis terimlerini yanlış anlamının ciddi hatalara düşmeyi de beraberinde getireceğine müsteşriklerden örnek vererek şöyle dikkat çekmektedir: “Başka Goldziher (ö. 1921), Mingana (ö. 1937), Margoliouth (ö. 1940) olmak üzere müsteşriklerden bazılarını *haddesenâ*, *ahberanâ*, *semi'tu* gibi edâ sîgalarını kelime anlamları ile yorumlayıp terim olarak anlayamamaları, hadislerin ilk iki asırda tamamen şifâhî olarak nakledildiği ve hicrî üçüncü asır musannefâtının yazılı kaynaklara dayanmadığı gibi son derece hatalı bir kanaate sevk etmiştir.” (s. 22). Oysa yazara göre, söz konusu sîgalar müsteşriklerin anlayışının aksine, hadislerin hem sözlü hem de yazılı intikali ile ilgili terimlerdir. Dolayısıyla konu, hadis usulüne ilişkin ıstılahların doğuşunun, tarihsel gelişiminin ve kullanıldığı manaların tespit ve tahkiki açısından oldukça önem arz etmektedir. Yazar, hadis ıstılahlarının tespiti ve manalarının tahkiki hususunda başvurulması gereken başlıca kaynakları, ricâl kitapları, usûl kitapları ve müstakil eserler olmak üzere üçe ayırmakta ve ilgili kaynaklar hakkında bilgiler vermektedir. Yazar girişte terimlerin ve muhtevalarının tespitinde takip edilen metodla ilgili olarak da, amacın muhaddislerin kullandığı her ıstılahı ayrı ayrı ele almak olmadığını, araştırmada temel hedefin hadis ıstılahlarının doğuşuna, gelişmesine ve sebeplerine dikkat çekerek, ilk üç asırda kullanılan hadis ıstılahlarını ve muhtevalarını tespit için uyulması gereken kurallara işaret etmek olduğunu belirtmektedir. Yazar ıstılahların ve muhtevalarının tespitinde ise şu kurallara riâyet edilmesini ifade etmektedir: “1. İstılahı kullanan muhaddisin bizzat kendisinin açıklamasını tespit etmek. 2. İstılahı kullanan muhaddisin talebesinin açıklamasını tespit etmek. 3. Hadis imamların birinin açıklamasını tespit etmek. 4. İstılahın kullanıldığı yerler esas alınarak hangi anlamda kullanıldığını tespit etmek. 5. İstılahın sözlük anlamından hareketle hangi manada kullanıldığını tespit etmek.” (s. 26).

Yazar, hadis kritiğine temel teşkil eden hadis ıstılahlarının daha iyi anlaşılabilmesinin, söz konusu terimlerin hangi şartların etkisiyle ortaya çıktığının bilinmesiyle yakından ilgili olduğunu vurgulayarak, birinci bölümde ıstılahların doğuşunda ve gelişiminde etkili olan âmiller üzerinde yoğunlaşarak tespit ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Hadis ıstılahlarının

doğuşunda etkili olan âmilleri incelemeye geçmeden, yazar öncelikle hicrî birinci asrın ilk üç çeyreğinde sahabe ve büyük tabiiilerin henüz hayatta olduğunu, hatırlanması amacıyla tutulan özel notlar şeklinde yazılı metinler bulunsa bile hadislerin ekseriyetle semâ yoluyla alınıp ezberlendiğini, bu sebeple hadis naklinde tashîfe rastlanmadığını özellikle ifade etmektedir. Ancak hicrî birinci asrın sonuna doğru yazılı hadis metinlerinin artması, Arap yazısının henüz gelişmemesi sebebiyle yazılı metinlerden yapılan nakillerin tashîfe sebep olması ve hadis uydurmacılarının artması neticesinde insanların birbirine güveninin azalması üzerine muhaddisler hadis rivâyetinde tashîfi önlemek ve uydurmacıların girişimlerine engel olmak amacıyla önemli tedbirler almaya yönelmiştir. İşte bu noktada yazara göre, muhaddisleri tedbir almaya sevkeden, bu arada hadis öğrenimi ve râvî ile ilgili ıstılahların doğuşunu etkileyen başlıca âmiller “Arap yazısının ilk asırdaki durumu” ile “uydurma rivâyetlerin ortaya çıkışı” ekseninde odaklaşmaktadır. (s. 29-30).

Yazar öncelikle ilk dönemlerde Arap yazısının genel durumu, kullanımı ve gelişimi hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Arap yazısı ilk dönemlerde henüz gelişmemiş olup, Arap yazısındaki benzer harfleri birbirinden ayırdetmek üzere nokta ve hareke koyma çalışmaları hicrî birinci asrın sonunda başlayıp hicrî üçüncü asrın başına kadar devam etmiş ve gelişme kaydetmiştir. Dolayısıyla söz konusu ilk iki asırda Arap yazısı ancak hafızaya yardımcı olabilecek bir düzeydedir (s. 35). Bu arada yazar Arap yazısının yetersizliği sebebiyle muhaddislerin hadis rivâyetinde aldığı tedbirlere değinmeden önce, ilk asırlarda hadislerin yazımına (kitâbetu'l-hadis) ilişkin bilgiler sunmakta ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yazar, bu hususta Hz. Peygamber'in, hadislerin yazımı konusundaki yaklaşım ve tavrını yansıtan hadislere bakıldığında, söz konusu rivâyetlerin Hz. Peygamber'in hadislerin yazılmasına karşı olmadığını gösterdiğini belirtmektedir. Ancak sahabe arasında hadislerin yazanlar bulunsa da (A'zâmî'ye göre elli sekiz sahabinin hadis yazdığı tespit edilmiştir) muhtelif sebeplere binâen sahabe döneminde hadisler Kur'ân gibi yazılmamış, çoğunlukla şifahî olarak nakledilmiştir. Ancak hicrî birinci asrın ortalarında yazılı hadis notları talebelerin ellerinde dolaşmaya başlamış, hicrî ikinci asrın başında hadis kitâbeti çoğalmıştır. Yazara göre, özellikle Irak bölgesinde hadis uydurma girişimlerinde bulunulması, hadislerin Kur'ân ile karışma ihtimalinin ortadan kalkması, âlimlerin vefatı ile hadislerin kaybolması endişesinin doğması hadislerin tedvin edilmesini zorunlu kılmış ve sonuçta Emevî halifesi Ömer b.

Abdulazîz'in emriyle hadisler resmen tedvin edilmeye başlanmıştır. Tedvin faaliyeti hicri ikinci asrın ilk yarısında artarak daha da yaygınlaşmış ve öyleki hemen her muhaddisin bir hadis cüz'ü olmuştur. Dolayısıyla ikinci asırda hadislerin yazılması, artık hadis rivâyetinin vazgeçilmez bir aracı haline gelmiştir. Ancak yazara göre yazılı hadis metinlerinin artması bir taraftan hadisin kaybolmasına engel olurken, diğer taraftan ehil olmayanların hadise el atmalarına da sebep olmuştur. Bazıları hadisi şeyh yerine, doğrudan sahifelerden veya yazılı metinlerden almaları, Arap yazısı henüz gelişmemesi sebebiyle bir takım tashîf ve tahriflere sebep olmaktadır. Bu da muhaddisleri hadiste yapılabilecek tashîf ve tahrifleri, Arap yazısından kaynaklanan diğer hataları önlemek için bazı tedbirler almaya sevk etmiştir (s. 36-38).

Yazarın tespitlerine göre muhaddislerin bu konuda aldıkları tedbirler şunlardır: a) Sahifelerden yapılan istinsâhlarda hatalar olacağına dikkat çekmek, b) Semâ ve kıraat metotlarını geliştirmek, c) Ehil olmayanların eline geçer endişesi ile kitapları yakmak. Buna göre muhaddisler hadislerin yazımından kaynaklanan hataların tashih etmek üzere hadislerin ehline arz edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Yine muhaddisler, icâzet almaksızın sahifelerden rivâyette bulunanları sahafî diye tanıtmışlar ve rivâyetlerinin geçersiz olduğunu ilan etme gereği duymuşlardır. Muhaddislerin söz konusu çabaları sonucunda çoğu râvî yazdıkları hadislerdeki muhtemel hataların düzelttirmek amacıyla ehlinde semâ ve kıraat yoluyla hadis almalarını sağlamıştır. Böylece hadis talebelerinin önceden istihsâh ettikleri metinlerdeki olası hataları tashih etmek ve rivâyet hakkını almak üzere semâ meclisleri oluşturulmaya başlanmıştır. Muhaddislerin bu hususlardaki ciddî uyarıları hadis taliplerini, yazdıkları hadisleri ehline arz etmeye zorlamıştır. Sonuçta hicri birinci asrın sonuna doğru semâ ve kıraat metotları hadis rivâyetinde uyulması gereken zorunlu birer prensip olarak geliştirilmiş ve söz konusu iki hadis öğrenim ve öğretim usulünün özelliklerine göre hadis ıstılahları oluşmaya başlamıştır. Muhaddislerin çabaları sonucu hadis rivâyetinde zorunlu hale gelen semâ ve kıraat metotlarıyla, hadislerin tashîfli olarak nakledilmesi ciddî manada önlenmiştir (38-42).

Yazar hadis ıstılahlarının doğuşunda etkili bir âmil olarak Arap yazısının yetersizliğini inceledikten sonra bu defa bir diğer âmil olan uydurma rivâyetlerin ortaya çıkışını ele alarak Hz. Peygamber döneminden itibaren tarihsel olarak uydurma girişimlerinin ortaya çıkış sürecini incelemektedir. Uydurma rivâyetlerin baş göstermesi üzerine muhaddisler râvîleri güveni-

lir olup olmamaları bakımından takip altına almışlardır. Özellikle fitne olayından sonra hadis rivâyetinde isnad sorma başlamış, muhaddisler râvîleri tenkit ederek durumlarını açıklamışlardır. Sonuçta râvîlerle ilgili söz konusu faaliyetler cerh ve ta'dîl istilahlarının doğmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. (42-47).

Yazar'ın tespitlerine göre söz konusu âmillerin etkisiyle hicrî birinci asrın son çeyreğinde *tahammülü'l-ilm* ve *râvî* ile ilgili istilahlar, ikinci asrın ilk çeyreğinde *edâ sîgaları*, üçüncü asrın başlarında ise, mervî ile ilgili terimler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yazar 'İstilahların doğuşunu etkileyen âmiller'in ardından bu defa, söz konusu 'istilahların gelişimini etkileyen âmiller'i incelemektedir. Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda istilahların gelişimini ve onu etkileyen âmilleri de 'Hicrî üçüncü asırda hadislerin sıhhat açısından değerlendirilmesi' ve 'Hadis öğrenim ve öğretiminde kolaylık sağlama zarureti' şeklinde iki başlık altında incelemektedir. Yazara göre hicrî birinci asırda çoğunluğunu sahabe ve büyük tabîilerin oluşturduğu güvenilir döneminin ardından ikinci asırda zayıf râvîler görülmeye başlanmıştır. Hicrî ikinci asırda ise yalnız sahîh hadisleri toplamak gibi bir amaç güdülmemiş, bazı muhaddisler yalnız güvenilir râvîlerden hadis rivâyet ederken, bazıları zayıf râvîlerden de hadis rivâyet etmiştir. Dolayısıyla hicrî ikinci asırda hadis yazımında genel olarak sahîh-sakîm ayırımı gözetilmemiştir. Ancak yazara göre, sözü edilen muhaddislerin zayıf râvîlerden rivâyette bulunmaları ve onların hadislerini eserlerine almaktaki amaçları, söz konusu hadislerle amel etmek değil, onları araştırmak ve zayıflıklarını ortaya çıkarmaktır. Bu ise oldukça önemli bir tespittir. Bu bakımdan hicrî ikinci asırda hadisler sahîhi ve sakîmiyle bir arada toplanmış vaziyetteyken, salt sahîh hadisleri müstakil eserlerde toplama girişimi ilk defa hicrî üçüncü asırda Buharî tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Netice itibariyle hicrî üçüncü asırda muhaddisler, himmetlerini hicrî ikinci asırda tedvin ve tasnif edilen hadisleri değerlendirmeye yöneltmek sahîhini sakîminden (sahîh olmayandan) ayırmaya ve bu amaçla gerekli prensipleri tespit etmeye hasretmişlerdir. Bu bakımdan yazara göre "Hicrî ikinci asırda görülmeyen, râvînin zayıf olduğuna delâlet eden lafızlarla, mervî hakkındaki hasen ve zayıf hadis çeşitlerini ifade eden istilahların doğuşunun âmili, hicrî üçüncü asırda hadislerin sıhhat açısından değerlendirilmesiyle ilgili bu geniş faaliyetlerdir." (s. 50). Yazar hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren de hadis öğrenim ve öğretiminde kolaylık sağlama zarureti binaen *icâzet*, *münâvele* ve *vicâde* gibi metotların da ortaya çıktığını belirtmektedir.

Yazar ikinci bölümde ise ‘Hadis öğrenim ve öğretim metodları ile ilgili istilahları’ konu edinmekte ve öncelikle bu hususta sahâbe ve büyük tâbiîler döneminde hadislerin nasıl muhafaza ve nakledildiği konusunu incelemektedir. Yazara göre, sahabilerin ve büyük tabîilerin çoğunlukta olduğu hicrî birinci asrın ilk üç çeyreğinde hadislerin muhafaza ve naklinde, yazmaktan çok ezbere önem verilmiştir. Hadislerin iyice ezberlenmesi ve zihne yerleştirilmesi için de ‘müzâkere’ye teşvik edilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde –hatırlamak amacıyla yazılan özel notlar dışında- hadisler genellikle hıfz yoluyla intikal ettirilmiştir. Yazar bu tespiti yaptıktan sonra, hadis eğitim ve öğretim metodlarının doğuşunu ve tarihsel gelişimini incelemektedir. Yazara göre hadislerin resmî olarak tedvin edilmeye başlanması, yazılı hadis metinlerinin çoğalması, ehil olmayanların bu metinlere dayanarak hadis rivâyet etmek suretiyle hadise el atmaları, Arap yazısının yetersizliği vb. hadislerin tashîfli olarak rivâyetine de yol açmıştır. Buna karşı hadis âlimleri muhtelif tedbirler almışlardır. Muhaddislerin bu hususta aldıkları en önemli tedbir ise sahifelerden yapılan istinsahlarda meydana gelebilecek muhtemel hataları önlemek amacıyla semâ ve kıraat metodlarını geliştirmeleridir. Böylece sema ve kıraat metodlarıyla yazıdan kaynaklanan hatalar tashih edilmiştir. Kısacası yazarın tespitine göre “muhaddisler önce hadisi istinsâh ediyor sonra ehilinden semâ ve kıraat metodlarından biriyle alıyorlar, semâ esnasında hadis yazılmasını ise hoş karşılamıyorlardı.” (s. 61).

Yazar hadis öğrenim ve öğretim metodlarının doğuş sebeplerini ortaya koyduktan sonra, tahammül ve edâya ilişkin istilahlardan üzerinde incelemelerde bulunmaktadır. Tahammülle ilgili istilahlardan *semâ*, *kıraat*, *icâzet*, *münâvele*, *mükâtebe*, *i’lâm*, *vasiyyet* ve *vicâde* gibi temel hadis öğrenim yöntemlerini, edâ ile ilgili istilahlardan da hadisin hangi metotla alındığına delâlet eden edâ sîgalarını incelemektedir. Özellikle söz konusu yöntemlerin nasıl ve ne amaçla kullanılmaya başlandığı, tanımları, şartları, söz konusu yöntemlerle ilgili istilahlardan ve manaları, mahiyet ve incelikleri ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaktadır. Yazar tarafından varılan sonuç ve tespite göre, yazılı rivâyetin artması ile oluşabilecek tashîfleri önlemeye yönelik olarak muhaddisler semâ ve kıraat metodlarını hadis naklinde uyulması gereken zorunlu prensipler olarak geliştirmişlerdir. Ayrıca bu iki metot, ilk üç asırda hadisin naklinde hakim yöntem olarak kullanılmıştır. *İcâzet*, *münâvele* ve *mükâtebe* metodları ise hadis öğrenim ve öğretiminde kolaylık sağlama amacıyla, râvînin ehil olması ve yazılı metnin şeyhin kontrol ve tashihinden geçmesi şartıyla izin verilen yöntemler olarak orta-

ya çıkmışlardır. Diğer yöntemlerden *i'lâm*, *vasiyyet* ve *vicâde* metotları ise izin verilmemekle birlikte kısmen de olsa rivâyet dönemlerinde kullanılmışlardır. (s. 104).

Yazar kitabın üçüncü bölümünde ise 'Râvî ve Mervî ile İlgili İstilahları' konu edinmektedir. Hadis usulünün tüm konu ve kuralları rivâyet, râvî ve mervî olmak üzere üç temel kavram ve olgu üzerinde şekillenmektedir. Yazar bu defa râvî ve mervîye ilişkin ıstilahların doğuşunu, gelişimi ve mahiyetini incelemektedir. Hadislerin sıhhatini tespitinde en önemli unsur râvîlerdir. Hadisi nakleden râvîlerden bir veya bir kaçının rivâyete ehil olmaması, hadisin sıhhatini doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla râvîler öncelikle *adâlet* ve *zabt* bakımından durumları tespit edildikten sonra hadisin senedi, *muttasıl* olma, *şâz* ve *mualllel* olmama bakımından araştırılmakta ve hadisin sıhhatine hükmedilmektedir. Râvîlerin durumları ise muhad-disler tarafından geliştirilmiş olan değerlendirme (cerh ve tâdîl) lafızlarıyla açıklanmıştır. Yazar bu temel bilgilere yer verdikten sonra, râvîler hakkındaki ıstilahları, cerh-tâdîl ve diğer vasıflarına delâlet eden ıstilahlar olmak üzere iki başlık altında incelemektedir. Yazar öncelikle sahabe döneminden başlayarak cerh ve tâdîl ıstilahlarının doğuşunu ve gelişimi ele almaktadır. Sahabe adâlet bakımından kusursuz, zabt açısından ise yanılmaları, bazı hadislerle sınırlı olup devamlı değildir. Ayrıca yazarın ifadesine göre, sonraki dönemlerde râvînin adâlet ve zabt yönünden rivâyete ehil olup olmadığını göstermek üzere kullanılan ve devamlılık ifade eden ıstilahlara sahabe döneminde rastlanılmamaktadır. Fitne olayını müteakiben isnad kullanımı yaygınlaşmış, râvîler araştırılmaya başlanmış ve hicrî birinci asrın son çeyreğinde râvî ile ilgili ıstilahlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Yazar bu hususta ayrıca şu önemli tespiti yapmaktadır. "Hicrî birinci asrın son çeyreğinde takriben üçüncü asrın başına kadar râvîler hakkında kullanılan cerh ve tâdîl lafızları *sikâ*, *sadûk*, *deccâl*, *kezzâb* gibi râvînin adalet yönünden güvenilir olup-olmadığı ile ilgili olup, râvînin zabt açısından zayıf olduğunu bildiren ıstilahlara nadiren rastlanılmaktadır." (s. 113). Bu ise râvîlerin zabt bakımından değerlendirilmediğini ifade etmemektedir. Zira râvîlerin zabt açısından değerlendirildiğine ilişkin çok sayıda uygulama söz konusu olup, ayrıca zabt itibarıyla râvînin terk edilmesini gerektiren prensipler konulmuştur. Dolayısıyla hicrî ikinci asırda râvîler hem adâlet, hem de zabt bakımından değerlendirilmekle birlikte, râvîlerin adaleti cerh ve tâdîl lafızlarıyla bildirildiği halde, zabt konusunda da prensipler konulmuş, ancak bu hususta onların durumlarını gösteren lafız ve ıstilahlara sözü edilen asırda

henüz ortaya çıkmamıştır. Yazarın tespitlerine göre, hicrî üçüncü asırda ise hadislerin sahihi ile sahih olmayanını ayırmak için yapılan kapsamlı faaliyete paralel olarak, râvîler de rivâyete ehil olup olmamaları bakımından taksim edilmiş ve râvîlerle ilgili ıstılahlar da artmıştır. Üçüncü asırda râvîlerle ilgili ortaya çıkan söz konusu ıstılahlar, güvenilirlik bakımından râvîlerin taksimiyle ilgilidir. Buna göre hicrî üçüncü asırda râvîler, hadisiyle ihticâc edilenler, zayıf râvîler ve metruk râvîler olmak üzere üç gruba ayrılmış, cerh ve ta'dîl ıstılahları da bu taksime uygun olarak gelişmiştir. Yazar sonraki kısımlarda, söz konusu üç râvî grubuna ilişkin ıstılahları ve anlamlarını kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde incelemekte ve ortaya koymaktadır. Ayrıca yazar, cerh ve ta'dîl lafızları dışında râvînin diğer vasıflarına delâlet eden, *asir*, *ashâbu'l-meânî*, *ashâbuş-şekl*, *celîsu'l-âlim* ve *semh* gibi kavramlara ve anlamlarına yer vermektedir.

Yazar mervî ile ilgili ıstılahların gelişimini ise, senedin müntehâsı (hadisin söyleyeni) yönüyle mervî ve sıhhati yönüyle mervî olmak üzere iki kısımda incelemektedir. Buna göre öncelikle ilk üç asırda *merfû'*, *mevkûf* ve *eser* kavramlarının gelişimini ve kullanımını ele almaktadır. Bu hususta özellikle söz konusu dönemlerde kudî hadisleri ifade eden, *kudî*, *rabbânî*, *ilâhî* terimleri ile tabîinin söz ve fiilleri anlamına gelen *maktû'* terimine rastlanılmadığını ifade etmektedir. Ancak bu durum, ilk dönemlerde yazılmış eserlerde bunların bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Yazar, sıhhat ve hüküm açısından mervî başlığı altında ise sahih, hasen kavramlarının gelişimini ve mahiyetini, sahih ve hasen yerine kullanılan diğer terimler kısmında ise, söz konusu dönemlerde kullanılan *ceyyid*, *müstakim*, *sâbit*, *nebîl*, *sâlih* ve *mahfuz* kavramlarının kullanıldıkları manaları incelemektedir. Buna göre hadislerin sıhhat açısından değerlendirilmesi faaliyeti en kapsamlı olarak hicrî üçüncü asırda yapılmıştır. Dolayısıyla hicrî ikinci asırda sahih, sakîm, mevzû ve bazı zayıf hadislerle ilgili terimler mevcut olmakla birlikte, hadislerin sıhhat ve derecesini bildiren ıstılahların ekseriyeti üçüncü asırda ortaya çıkmıştır. Yazar sahih ve hasenle ilgili kavramlardan sonra zayıf hadis ve çeşitlerine ilişkin kavramları incelemektedir. Söz konusu dönemlerde zayıf hadis çeşidi olarak kullanılan *mürsel*, *munkatî'*, *mu'dal*, *müdelles*, *şâz* ve *münker* kavramlarının ortaya çıkışını, gelişimini ve mahiyetini incelemektedir. Yazar eserini şu değerlendirmelerle noktalamaktadır. "Başlangıçtan beri Müslümanların hadise verdikleri değer ile hadisi aslına uygun olarak nakletme dikkat ve gayretleri hadis ilminin ıstılah açısından pek zengin bir yapıya sahip olmasını sağlamış bulunmaktadır. Sünnete yö-

nelik değerlendirmelerde, hadis tarihini dolduran bu zengin ve dikkatli bilimsel mesailer ve en küçük detaya kadar inildiğini gösteren terimleri göz ardı ederek sağlıklı bir sonuca ulaşamayacağı açıktır. Hadis ilmi, zengin terimleriyle her devirde olduğu gibi günümüzde de araştırmacıların vazgeçemeyecekleri bilimsel ve metodik mirası sinesinde barındırma imtiyazını korumaktadır.” (s. 192).